

Budoucnost ztraceného dědictví.

Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války.

Mečislav Borák

Soudobé dějiny, XIII, 2006, č. 3-4, s. 507-526. ISSN 1210-7050.

Ke ztrátám způsobeným druhou světovou válkou patří nejen miliony zmařených lidských životů a nezměrné hmotné škody, ale i obrovské množství kulturních statků, jež byly v souvislosti s válkou a jejími následky uloupeny původním vlastníkům a dodnes nebyly vráceny ani jejich potomkům. Osud konfiskovaných či jinak uloupených obrazů a všech ostatních předmětů výtvarného i užitého umění, sbírkových souborů všeho druhu, knih, archeologických vykopávek a mnoha dalších kulturních statků se v posledních letech těší značnému zájmu vědců i politiků, zvláště v Evropě a v Americe. K zásadám doporučujícím vyhledání takových předmětů a jejich navrácení původním vlastníkům se již přihlásily mezinárodní organizace (např. Shromáždění Rady Evropy, Evropský parlament, Mezinárodní rada muzeí ICOM)¹ i desítky zemí světa. Také v České republice byly přijaty zákonné normy rozšiřující práva restituentů (např. zákon č. 212/2000 Sb.), jimž byly vydány ze státního majetku již stovky neprávem držených kulturních statků.² Rozhodnutím vlády bylo zřízeno Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války (dále jen Centrum), zařazené do vědecké základny Akademie věd České republiky, jež působí při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Centrum provádí systematický výzkum archivních pramenů domácí i zahraniční provenience týkajících se konfiskovaných či jinak uloupených a ztracených kulturních statků, jejich původu a pohybu za války i v poválečných letech, buduje dokumentační středisko a zastupuje Českou republiku při jednáních o problematice restitucí kulturních statků. Organizuje rovněž mezinárodní vědecké konference s cílem výměny informací o výsledcích výzkumu, vydaných publikacích a vytvořených databázích hledaných i nalezených uměleckých předmětů, i o zkušenostech s průběhem restitucí v jednotlivých zemích.

¹ Programové dokumenty lze najít na webových stránkách Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války: www.centrum.usd.cas.cz

² Přehled vývoje poválečných restitucí kulturních statků v českých zemích viz BORÁK, M.: Verspätete Gerechtigkeit: Die Restitution von enteigneten Kulturgut in Tschechien. In: *Osteuropa*, 56, 2006, Heft 1-2, S. 247-262.

Konference pořádané Centrem bezprostředně navázaly na dvě mezinárodní setkání vědců a politiků ve Varšavě. První se konalo v roce 2002 a zabývalo se vývojem vztahu některých evropských států ke kulturnímu dědictví,³ druhé v roce 2003 shrnulo dosavadní zkušenosti zemí střední Evropy s restitucemi kulturních statků a dotýkalo se zvláště právních souvislostí navrácení majetku soukromým osobám i organizacím a sdružením, včetně majetku obětí holocaustu.⁴ Pražské Centrum uspořádalo svou první mezinárodní vědeckou konferenci v listopadu 2003 v Brně pod názvem „Zmizelé dědictví kulturních statků“.⁵ Věnovala se metodice výzkumu a komparaci jeho výsledků i průběhu restitučních procesů v evropských zemích, mezinárodní spolupráci a výměně informací, i konkrétním příkladům restitucí dovedených až k navrácení předmětů jejich původním majitelům. V letech 2004 – 2005 upořádalo Centrum rovněž tři pracovní „kulaté stoly“, zaměřené na problematiku trhu s uměním, právní legislativu restitucí a problémy spojené s identifikací původu uměleckých děl ve sbírkách českých muzeí a galerií.⁶

Budoucnost ztraceného kulturního dědictví

Pod tímto názvem se konala 22. – 24. listopadu 2005 v Českém Krumlově druhá mezinárodní vědecká konference organizovaná Centrem, o níž pojednává tato zpráva. Sešlo se na ní přes 120 účastníků, vesměs odborníků na problematiku restitucí – historiků, právníků a znalců dějin umění, ale též politiků, správních úředníků, zástupců různých organizací a sdružení i novinářů. Na rozdíl od brněnské konference se příspěvky tentokrát nezabývaly jen porovnáním současného stavu výzkumu problematiky restitucí kulturních statků a jeho historickými souvislostmi. Organizátoři

³ *Przemieszczone dobra kultury: Przypadek Europy Zachodniej i problemy państw Europy Środkowej i Wschodniej w XX wieku.* Pod red. Grażyny Czubek i Piotra Kosiewskiego. Warszawa 2004.

⁴ Blíže viz BORÁK, M.: Kulturní statky a problémy vlastnictví: Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: *Terezínské listy*, 32, 2004, s. 85-94.

⁵ Blíže viz BORÁK, M.: O restitucích kulturních statků obětí holocaustu. In: *Soudobé dějiny*, XI, 2004, č. 1-2 (Český fašismus, Mnichov a protektorát), s. 282-299; byl vydán i sborník příspěvků z konference: *The Lost Heritage of Cultural Assets: The documentation, identification and repatriation of the cultural assets of WWII victims.* Proceedings of the international academic conference in Brno (20.-21.11.2003). Edited by Mečislav Borák. Prague, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims, Institute of Contemporary History, Czech Academy of Sciences, Tilia Publishers 2005.

⁶ *Ztracené dědictví.* Příspěvky z „kulatých stolů“ na téma dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války. Editor Mečislav Borák. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky v nakladatelství Tilia 2006.

konference si předsevzali mnohem vyšší cíl – položit základy případné budoucí spolupráce na mezinárodní úrovni v rámci Evropy i mimo ni. Zhodnocení materiálního, finančního, sociálního a kulturně-politického stavu různých forem této spolupráce by se mělo stát východiskem pro rozvinutí společné strategie při výzkumu i praktickém naplňování restitučních nároků – navrácení kulturního dědictví obětem druhé světové války, i při rozhodování o osudu děl, která již není komu vrátit.

Na slavnostním zahájení konference v Prokyšově sále v budově Prelatury přivítal účastníky první místostarosta Českého Krumlova Miloš Michálek. Po vystoupení hudebního souboru Krumlovští pištcí představil ředitel Slezského zemského muzea v Opavě Jaromír Kalus obraz Franze Lenbacha „Dívčí hlavička“, který byl nedávno na základě archivního výzkumu Centra nalezen v muzejních sbírkách.⁷ Po splnění právních formalit bude obraz vrácen potomkům původních vlastníků z rodiny Löw-Beerů z Brněnce. K četným zástupcům rodiny, kteří do Krumlova přijeli, patřila i Margareta Königová z Velké Británie. Oznamila, že nalezený obraz je pro rodinu o to cennější, že je dnes jedinou věcí z rodinné sbírky zkonfiskované nacisty, jaká se kdy našla.

Konference byla připravena pod záštitou předsedy Senátu Parlamentu ČR, ministra kultury ČR Pavla Dostála, předsedy Federace židovských obcí v ČR Jiřího Daníčka a starosty Českého Krumlova Františka Mikeše. Pracovní jednání probíhalo v sále Městského divadla. Konferenci zahájila vedoucí Centra Helena Krejčová, která vedla úvodní jednání. Zástupce Ministerstva kultury ČR Pavel Jirásek připomenul zásluhy nedávno zesnulého ministra Pavla Dostála a dalších vládních činitelů, zvláště bývalého místopředsedy vlády Pavla Rychetského, na přijetí zákona na zmírnění křivd způsobených holocaustem. Jiří Daníček k tomu doplnil, že tento problém považovali mnozí za dávno vyřešený, i když tomu tak v řadě ohledů nebylo. Vládní komise připravila zákon č. 212/2000 Sb. a iniciovala vznik Centra, aby došlo k systematické evidenci uměleckých děl neprávem získaných do majetku státu a k vytvoření podmínek pro jejich vrácení původním vlastníků. Společným úsilím by měly být odstraněny překážky, jež dosud v cestě navrácení těchto předmětů stojí. Mělo by rovněž dojít k prodloužení platnosti zmíněného zákona o dalších pět let nebo o úplné odstranění lhůty omezující jeho platnost. Stačí si uvědomit, že životy obětí už není možné vrátit, něco však vrátit přece jen lze. Předsedu Akademie věd ČR Václava Pačese zastupoval místopředseda Jaroslav Pánek. Ve svém úvodním slově uvedl, že sledovaná

⁷ Blíže viz BORÁK, M.: Prameny k transportům z opavského obvodu Sudetské župy do Terezína. In: *Terezínské listy*, 33, 2005, s. 36-44.

problematika má rozměr nejen společenský, politický, mezinárodní a jiný, ale též rozměr vědecký. Je důležité zjistit, co z minulosti je živé, a nic nelze opomenout, je třeba zachytit světlé i stinné stránky historie národů a aspoň zčásti napravit křivdy způsobené válečnými událostmi a především holocaustem. Historiografie zde má své významné místo, není jen vykladačem minulosti, ale přispívá i k nápravě a může svědectví o těžce postižené kultuře předat budoucím generacím. Ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR Oldřich Tůma dodal, že právě na budoucnost je zaměřena i tato konference, která bude jednat o mezinárodní strategii, nadnárodní spolupráci a koordinaci všech otázek spojených s nalezením a navrácením kulturních statků obětí druhé světové války. Skutečnost, že naprostou většinu (32 osoby) z celkem 36 přihlášených přednášejících tvoří zahraniční badatelé ze 14 zemí Evropy a USA, svědčí o stále rostoucím zájmu o tuto problematiku.

Budoucnost zkonfiskovaných a ztracených uměleckých předmětů – mezinárodní spolupráce

První z celkem šesti tematických panelů vedl Pavel Jirásek, ředitel Odboru ochrany movitého kulturního dědictví, muzeí a galerií Ministerstva kultury ČR. Úvodem konstatoval, že nelze očekávat, že Evropská unie vydá nějaké jednotné předpisy k průběhu restitucí, neboť procedury restitucí a navrácení majetku musí provádět každá členská země sama, příslušná legislativa musí být vždy na národní úrovni a úkolem odborné veřejnosti je promyslet, jak vše co nejlépe uskutečnit.

Wojciech Kowalski, profesor Slezské univerzity v Katovicích a pracovník Ministerstva zahraničí Polské republiky, člen několika výborů Rady Evropy a UNESCO, jež se zabývají restitucemi uměleckých děl, se zamyslel nad problematikou restituce uměleckých předmětů, jejichž původní vlastníci nemohou být spolehlivě identifikováni. Jak s nimi spravedlivě naložit, lze je prodat v aukci nebo předat do muzeí? Snaha řešit tento problém se objevila hned po válce, kdy polský kunsthistorik Estreicher navrhl zřídit putovní muzeum, které by s neidentifikovanými díly jezdilo po větších městech Evropy, aby je případně mohl někdo poznat a doložit jejich původ. Američané zřídili sběrné středisko v Mnichově, kde se snažili určit původ uměleckých předmětů a zlata, ale ve značném množství případů to nedokázali. Na konferenci v Paříži bylo zlato neidentifikovaného původu rozděleno jednotlivým zemím podle jejich válečných ztrát.

Šlo tedy o restituce rozdělením místo hledání původního vlastníka, podobně jako v případě tzv. Mauerbachovy sbírky 8 tisíc uměleckých děl, kterou americké úřady nakonec převedly do Rakouska; tam byla část sbírky předána muzeím a většina prodána v aukcích, jejichž výtěžek byl věnován obětem holocaustu. Nedávno přijaté rezoluce zdůrazňují nutnost znovu prozkoumat sbírkové fondy po celém světě a vyhledat díla odňatá původním vlastníkům, jejichž konkrétní restituce však budou velmi obtížné. Putovní muzeum by dnes vzhledem k rozsahu restitucí bylo prakticky nerealizovatelné, spíše lze ocenit prodeje s výnosem na fond obětí a zařazení popisků s údaji o původním vlastníkovi ke všem vystavovaným předmětům.

Maarit Hakkarainen a Tiina Koivulahti z Ústavu uměleckých a kulturních studií finské Univerzity Jyväskylä společně vystoupily s informacemi o řešení univerzitního projektu „Distributoři evropského uměleckého dědictví – Finsko jako přerozdělovací region umění uloupeného nacisty“. Finská vláda dosud nepřijala legislativu umožňující restituce uměleckých děl a celý problém je považován za okrajový, protože k přímým ztrátám tohoto druhu ve Finsku nedošlo. V rámci projektu bylo však zaevidováno asi 400 uměleckých děl ze zahraničních sbírek, které se nacházejí ve 27 finských muzeích. Národní muzeum se na projektu odmítá podílet, i když polovina evidovaných děl se nachází právě tam. Neznáme dosud původ asi stovky děl, získaných z aukcí. Je nutno na úrovni Evropské unie vytvářet tlak na příslušné vlády, aby uznaly a řešily tento problém.

Esther Tisa Francini, nezávislá vědkyně v oblasti ztraceného umění a specialista Národního muzea v Curychu, zastoupila svého kolegu J. F. Bergera s referátem o restitucích uměleckých děl ve Švýcarsku. Také v této zemi se o konfiskovaných dílech mluvilo už po válce, bylo však restituováno jen asi 50 obrazů. V roce 1996 vznikla Mezinárodní komise expertů, která měla prozkoumat otázku spolupráce Švýcarska s nacistickým Německem, což se dotýkalo zvláště tzv. spících kont obětí holocaustu, pochybných transakcí se zlatem, problému uprchlíků před nacisty a jiných sporných otázek včetně ztracených kulturních statků a jejich pohybu. Závěrečná zpráva byla publikována v roce 2002 a zahrnovala 27 svazků (celkem 11 tisíc stran). Výzkum včetně restitucí platilo Německo, v současnosti probíhá snad jen v muzeu v Lausanne a v Bernu, kde je centrum národních sbírek. V roce 2005 byla přijata nová legislativa zjišťování původu, exportu a importu uměleckých děl, výsledky výzkumu však muzea ani galerie nezveřejňují. Přesto Charles Goldstein, uznávaný odborník v oblasti restitucí kulturních statků obětí holocaustu, Švýcarsko chválí a řadí je v pomyslné tabulce vstřícnosti

jednotlivých zemí v této věci hned za Francii a USA (na konci tabulky je Rusko a Maďarsko). Také v Lichtenštejnsku působila v letech 2002 – 2004 podobná komise, jež vydala zprávu o konfiskovaných dílech, která se mohou nacházet i v knížecím majetku. Cílem institucí, které se výzkumem zabývají, by měly být nejen restituce, ale též objasňování historie a snaha o uchování památky obětí.

Ute Haug, badatelka z hamburské Kunsthalle, se zabývala výzkumem původu uměleckých předmětů v Uměleckém muzeu v Hamburku a možnostmi mezinárodní spolupráce. V Německu se do takového výzkumu dosud zapojilo jen několik muzeí (Drážďany, Kolín, Mnichov, nověji též Norimberk, Berlín). Vznikla pracovní skupina zabývající se výzkumem provenience uměleckých děl, jež vidí perspektivu v interdisciplinárním a mezinárodním zaměření výzkumu. Chybí však prostředky, legislativní rámec, zájem a podpora úřadů. Účast na konferencích sice přináší inspiraci k další práci, ale po návratu je těžké působit v domácích podmínkách.

Kamil Zeidler z Fakulty práva a administrace Gdaňské univerzity hovořil o legislativě Evropské unie týkající se restitucí kulturního dědictví a o jejím uplatňování na příkladu Polska. Tady se v oblasti restitucí takřka nic neděje, chybí snaha situaci řešit. Podařilo se uskutečnit jen některé dílčí restituce. Vláda nemá zájem vydávat umělecká díla, činí tak spíše nevládní organizace. Restituce jsou politickým problémem, právo je při ochraně a restituci kulturního dědictví pouhým nástrojem. Zákonům nelze dát zpětnou platnost, ale když snaha vrátit zcizené dílo přímo původnímu vlastníkovi ztroskotá, lze mu poskytnout aspoň kompenzace. Je zapotřebí mezinárodní úmluva o provedení restitucí. Rezoluce Evropské unie je součástí mezinárodního práva, je však třeba vypracovat tříúrovňový systém sjednocující řešení restitucí (na úrovni mezinárodní, národní a nevládní). Nelze vrátit všechna zcizená díla, která jsou v majetku státu, ale s dobrou vůlí by jich šlo vrátit většinu. Měl by to být jakýsi morální závazek po době nacismu a komunismu.

V bohaté diskusi k tomuto panelu zazněly např. tyto hlasy: Melita Švob z Chorvatska postrádala zmínku o ukradených sbírkách židovských muzeí a knihoven, které byly svezeny do Bělehradu a nevrátily se zpátky, podobně sbírky z Dubrovníku zapůjčené na výstavu nechtějí USA již sedm let vrátit. Ivan Koenig z Velké Británie by rád slyšel vysvětlení, co je to „dobrá vůle“ v restitucích. V odpovědi k těmto dotazům W. Kowalski uvedl, že v Londýně se už jednalo o repatriaci děl do nově vzniklých zemí a příslušná smlouva byla podepsána, ale je to pouhý začátek cesty. Nejdůležitější je zajistit,

aby zvolené řešení bylo spravedlivé, formulovat pravidla, pojmenovat případy, problémy, přístupy, přijmout nové principy a řešit případ od případu samostatně, protože neexistuje jediný recept na všeobecné řešení. Nawojka Cieślińska-Lobkowicz z Polska chtěla vědět, jaké je umístění Polska ve zmiňované Goldsteinově tabulce zemí provádějících restituce. A jaká vůbec může být budoucnost navrácení uměleckých děl, když u 50 % sbírek neznáme jejich původ? K první části otázky odpověděl zástupce nadace Leopoldova muzea ve Vídni Rudolf Holzbauer, že Goldsteinův výrok pronesený v Moskvě při jednáních o ztracených dílech neměl vytvářet jakýsi hodnotící žebříček zemí, ale pouze naznačit, jak jsou vůči restitucím vstřícné. Ke druhé části otázky uvedl P. Jirásek, že citovaný výrok Anne Weber, místopředsdkyně londýnské Komise pro umělecká díla uloupená v Evropě, podle níž u 50 % sbírek nelze zjistit původ, je značně nadsazený, v České republice např. tvoří předměty nejasného původu ve státních sbírkách jen asi 3 procenta. Sophie Lillie z Vídně konstatovala, že termíny jako „nenavratitelnost“ odcizených děl už by měly patřit minulosti, protože šance na jejich vydání tu je vždycky, mezinárodní spolupráce se rozvíjí a tím roste i možnost zjistit původ děl. Novinář František Vaňásek se zeptal, jak je ošetřena „válečná kořist“, když se válečné reparace ve prospěch Ruska kompenzovaly též uměleckými díly a nyní může hrozit jejich rozprodej. W. Kowalski upozornil na rozdíl mezi restitucí a kompenzací a dodal, že kořist jako způsob kompenzace ztrát nelze ospravedlnit. Záleží především na tom, kam bylo dílo odvezeno, v Británii např. budou určitě hledat původního vlastníka díla, protože jsou si vědomi, že i nákup kradeného díla „bona fide“ jen zakládá nové problémy. John Becker z Washingtonu a Patricia Grimsted z Cambridge v USA chtěli vědět, jak reagovalo UNESCO na washingtonskou rezoluci o restitucích uměleckých děl a zda chystá nějaký vlastní předpis v této věci. Člen expertní komise UNESCO W. Kowalski odpověděl, že komise připravuje pracovní materiál, který by byl jakýmsi vodítkem v případě restitučních sporů. Je to velmi obtížné, protože je mnoho druhů restitucí. Směrnice UNESCO budou orientovány spíše právně, v rámci jejich přípravy se v roce 2006 uskuteční další schůzka expertů na vládních úrovních.

Hlavní problémy spojené s výzkumem a restitucemi ztracených kulturních statků

Druhý panel vedl Oldřich Tůma, ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd v Praze.

Alda Bražune, spolupracovnice profesora Ruvina Ferbera z Centra židovských studií Fakulty historie a filozofie Lotyšské univerzity v Rize, známého již svým vystoupením na brněnské konferenci, se zaměřila na stav obnovy synagog v Lotyšsku. Před válkou tam byly 72 synagogy a 136 židovských modliteben, dnes jsou většinou zchátralé či zcela v troskách. Stály vždy stranou zájmu badatelů, protože nebyly pokládány za součást kulturního dědictví země. Až po vydání knihy „Lotyšsko. Synagogy a rabíni. 1918-1940“ s fotografiemi synagog se zájem o tuto problematiku oživil. Kniha sice získala ocenění jako nejlepší kniha vydaná roku 2004, je však třeba i nadále pořizovat dokumentaci minulosti i současného stavu židovských památek, jež by je pomohla uchovat a chránit.

Bjarte Bruland z Ústavu historie Univerzity Bergen hovořil o restitucích židovského majetku v poválečném Norsku. Během okupace bylo do vyhlazovacích táborů deportováno nejméně 770 norských židů, v říjnu 1942 byl konfiskován veškerý židovský majetek. Exilová vláda po svém návratu do země ustavila Výbor pro ochranu movitého majetku a zrušila okupační nařízení. Protože neexistovaly seznamy zabaveného majetku, znemožňovalo to jeho návrat přeživším židům. Postupně vznikl katalog nalezených obrazů, o jejichž vrácení nikdo nepožádal, později byly prodány v aukcích. Hodně předmětů bylo ukradeno už za války. Teprve v roce 1997 vznikla při ministerstvu spravedlnosti komise, která se zabývá ukradenými uměleckými předměty, ale čeká ji ještě hodně práce.

Susanne Schön z Úřadu federálního vládního zmocněnce pro kulturu a media v Bonnu se zaměřila na německo-ruská jednání o kulturních statcích odvezených za války a krátce po ní do Ruska. Vláda Spolkové republiky Německo předpokládá, že v Rusku je ještě více než 200 tisíc uměleckých předmětů značné umělecké hodnoty, 2 miliony knih a 3 kilometry archiválií odvezených z Německa. To je odpovědné za rozpoutání druhé světové války a jen těžko může být její obětí, ale při odvozu zmíněných věcí šlo o porušení principů mezinárodního práva. Podle Haagské úmluvy je zabránění kulturních statků poraženého nepřítele protiprávním aktem, měly by tedy být vráceny, protože dokládají kulturu národa. Sovětský svaz je vědomě odvezl na své území a jen

jejich část vrátil do bývalé Německé demokratické republiky. Po pádu SSSR byla vedena jednání mezi Ruskou federací a Spolkovou republikou Německo a byly podepsány nové dohody o vztazích v oblasti kultury, jejichž součástí se stal i závazek navrácení vyvezených předmětů. Proti tomu se však postavil ruský parlament a v roce 1998 přijal tzv. Zákon o ztraceném umění. Podle něj Rusko stále považuje takový majetek za své kulturní dědictví, což Německo neuznává a protestuje proti tomu s odůvodněním, že to odporuje mezinárodnímu zvykovému právu, německo-ruské smlouvě z roku 1992 i Haagské úmluvě. Situace je velmi neutěšená, protože nevhodným skladováním a transporty v Rusku dochází k poškozování předmětů, množí se zprávy o nelegálních odprodejích sbírek apod. K vrácení předmětů dochází jen zcela výjimečně a týká se pouze jednotlivin, např. byla vrácena středověká okna z kostela Panny Marie ve Frankfurtu nad Odrou.

Aleš Pejchal, český praktický právník a advokát (advokátní kancelář Pejchal a spol., Praha), znalec restitučního práva, představil restituce ve světle judikatury Evropského soudu pro lidská práva. Restituce se obvykle týkají až potomků vlastníka, takže okruh oprávněných osob může být různý podle politické vůle zákonodárce. Evropská Úmluva o ochraně lidských práv a svobod zprvu nezahrnovala též ochranu vlastnických práv, řešil to až pozdější dodatek. Dosud ji podepsalo 46 států. Podle ní má každý právo na spravedlivý proces před nezávislým a nestranným soudem (na to se úspěšně odvolávali stěžovatelé v případě Krčmář a spol. z roku 2000). Jiným důvodem ve prospěch stěžovatele mohou být průtahy v soudním řízení (věc Hartmann z roku 2003). Evropský soud pro lidská práva uznal rovněž nárok na vydání majetku v případě, kdy tento majetek nebyl vydán, ačkoliv restituční předpisy jeho vydání umožňují (věc Kopecký proti Slovenské republice 2003). Naději na úspěch má vždy jen taková stížnost, která dokládá, že stěžovatel splnil všechny stanovené podmínky a přesto mu zcela bezdůvodně nebylo vyhověno; takových případů však bude zřejmě jen málo.

Anja Heuss z Fakulty historie, filozofie a teologie Univerzity v Bielefeldu uvedla konkrétní restituční případ sbírky barona Ference Hatvanyho z Budapešti, proslulého sběratele francouzských malířů 19. století. Byl to bohatý cukrovarník, sám malíř a donátor, ale pro svůj židovský původ byl zatčen a perzekvován nacisty stejně jako po válce sovětskou okupační správou, takže emigroval. Osud jeho sbírky je zahalen nejasnostmi. Němci ji zabavili, ale část obrazů uložených v sejfech pod arijskými jmény nenašli, další část byla zřejmě odvezena po válce do Ruska. Hatvany své obrazy sám

skupoval na černém trhu; sehnal tak celkem deset obrazů, které později dokázal dopravit do Paříže a do Švýcarska. V Německu je problematika židovských osudů dosud velmi citlivým problémem, nedávno byl například zastaven projekt výstavy na toto téma. Výzkum původu uměleckých děl ze židovských sbírek je zahajován až na žádost židovské obce a i pak řeší jen jednotlivé případy, celkový výzkum dosud chybí.

Diskusi k tomto panelu otevřela H. Krejčová dotazem, co se v Německu považuje za zavlčený majetek. Do Ruska byly totiž jako německý majetek odvezeny i mnohé věci z Čech, např. sbírka porcelánu Hanse Mayera. O osudu této sbírky však S. Schön nic neví. Další dotaz z pléna žádal více podrobností o problémech výzkumu restitucí v Německu. A. Heuss odpověděla, že výzkum musí v první řadě ověřit, zda nárok na navrácení věci je oprávněný, zda např. žadatel nemá nacistickou minulost. Na obecný výzkum nelze v Německu najít sponzora, proto se reaguje jen na žaloby. Jen několik muzeí by bylo ochotno prozkoumat své sbírkové inventáře. N. Cieślińska-Lobkowicz se zajímala, zda Němci provádějí výzkum zavlčených předmětů přímo v Rusku a zda při tom zastupují rovněž bývalé židovské vlastníky, kteří z Německa museli odejít, aby si zachránili život. Odpověď S. Schön potvrdila, že Německo zastupuje v rámci zákona o ztraceném umění též židovské nároky vůči Rusku, ale prozatím bezvýsledně, takové nároky vlastně nejsou ani známy.

Knihy jako neprávem opomíjená součást konfiskací a válečné kořisti

Třetí panel řídil Mečislav Borák, vědecký pracovník Slezského zemského muzea v Opavě a pracovník Centra.

Na počátku jednání omluvila P. Grimsted svou kolegyni Tatianu Dolgodrovou, ředitelku Muzea knihy Ruské státní knihovny v Moskvě, která na konferenci nemohla přijet, ale zaslala původně připravený referát. Popsala v něm sbírky Muzea knihy a knihtisku v Lipsku, které se krátce po válce dostaly jako válečná kořist do Ruska a jsou dnes uloženy v Ruské státní knihovně v Moskvě. Byly sestaveny katalogy, zahrnující inkunábule a staré tisky ze sbírky Roberta Klemma (v níž je např. vzácný výtisk Gutenbergovy Bible), umělecké tisky na tkaninách ze sbírky Roberta Forrera, pocházející ze 13. – 19. století, a 400 knih v umělecké knižní vazbě ze sbírky Carla Bechera z Karlových Varů, která se po jeho smrti dostala do Lipska. Všechny tři katalogy jsou již připraveny k vydání.

Kai Ekholm, ředitel knihovny Helsinské univerzity (Finské národní knihovny), autor knihy *The Restitution of World War Collections*, nastínil historii ztracených a zničených knihoven v Evropě. Základem výzkumu je dobrá dokumentace přesunů knih, chybí však spolupráce národních knihoven. Řešení problémů je zatím v nedohlednu. Odpovědět na tři základní otázky – co, komu a jak bylo odcizeno, není jednoduché. Národní knihovny mají málo kvalifikovaných zaměstnanců na takový výzkum, těžko se překonává tradice nezájmu o původ uměleckých děl. Německo ztratilo na 200 milionů knih, jež byly jako válečná kořist odvezeny do SSSR. Známe dnes cílová místa transportů, v Moskvě a Petrohradě se již uskutečnily výzkumy, ale pořád to nestačí. Též ruské válečné ztráty knih byly obrovské. Jednou z možností repatriace knih je jejich digitalizace, na niž se hledají prostředky různých nadací. Neexistují žádné lokální ztráty, jde přece o světovou knihovnu, o společné bohatství lidstva.

Michal Bušek, odborný pracovník Židovského muzea v Praze, představil projekt identifikace původních vlastníků knih v muzejní knihovně.⁸ Když po začátku deportací hledali židé způsob, jak zachránit památky židovské obce, přišli s návrhem na vytvoření ústředního židovského muzea, který nacisté schválili. Svozy židovské literatury z Čech a Moravy čítaly 46 tisíc knih, terezínskou evidencí prošlo přes 250 tisíc knih. Po válce zbylo asi 100 tisíc knih, které se dostaly z části do Národní knihovny, zčásti též do Židovského muzea, v roce 1950 zestátněného. Až po jeho opětném odstátnění zde byly v roce 2001 knižní fondy konečně zpřístupněny. Projekt identifikace původních vlastníků se týkal 80 tisíc knih ze stotisícového knižního fondu. Další 34 tisíce knih ze synagogy v Ústí nad Labem jsou v depozitáři, kde jsou i svozy z Terezína. Vytváří se evidenční databáze původních vlastníků, ne všechny nalezené knihy však spadají pod restituční řízení. Provádí se i skenování razítek a podpisů z knih, muzeum zamýšlí iniciovat tento postup i v jiných muzeích.

Evelyn Adunka z Vídně, nezávislá historička a publicistka, autorka knihy *Der Raub der Bücher* (2002), hovořila o výzkumu ztracených knih v Rakousku. Ve své knize popsala historii knihoven v Korutanech, v nichž se nacházely knihy uloupené Rosenbergovým štábem. Hned po válce byl v Tanzensbergu nalezen kořistní sklad s více než 500 tisíci knih. Velká část knih byla restituována a asi 125 tisíc svazků bylo rozděleno do Univerzitní knihovny ve Vídni a do Jeruzaléma. V Rakousku není o tuto

⁸ www.jewishmuseum.cz

problematiku velký zájem, nemají zde možnost navázat na předchozí výzkumy, nemají ani dostatek prostředků na nové. Vídeňská Městská knihovna provedla vlastní výzkum původu knih (bylo nalezeno 17 pochybných akvizic) a uskutečnila konferenci na toto téma. Ukazuje se, že město Vídeň je k výzkumu vstřícnější než státní Národní knihovna, jejíž výzkum nebyl dosud publikován. Zbývá vyřešit osud některých knižních souborů zmizelých beze stop, objasnit původ knih získaných z Dorothea apod.

Michel Vermote, historik a archivář z Ústavu sociální historie v Gentu, pojednal o válečných zábořech knih v Belgii a jejich částečné restituci. Konfiskáty knih jsou dnes takřka zapomenutou epizodou, neboť knihy nejsou považovány za tak významné jako umělecká díla či archivy. Za války byly zničeny celé knihovny (shořelo např. 900 tisíc svazků univerzitní knihovny v Lovani), šlo o útok na belgickou národní paměť. Po válce však plundrování pokračovalo, na rozdíl od Holandska či Francie se zde ztráty ani nedokumentovaly, takže teprve dnes se tvoří seznam vyrabovaných knihoven. Reálným odhadem může být asi 150 tisíc ukradených knih, do Německa bylo totiž odvezeno asi tisíc beden s konfiskáty. Je těžké určit jejich obsah, zvláště u soukromých sbírek, popis německých úřadů je jen všeobecný. Také proto byly výsledky poválečných restitucí nevalné. Jen méně než tři tisíce knih se vrátily zpět do Belgie, zatímco do Francie to bylo na 300 tisíc knih. Část knih odvezených z Belgie byla v roce 1992 objevena v Moskvě a i když došlo k restituci, část požadavků byla Ruskou federací odmítnuta. V Rusku budou nepochybně i další belgické konfiskáty. Lze rovněž předpokládat, že část knih ve francouzštině vrácených do Francie byla belgického původu, zrovna tak část holandských knih zřejmě patřila Belgii.

Murray G. Hall, profesor Ústavu germanistiky Vídeňské univerzity, představil dosud nezveřejněný příběh „vůdcovy knihovny“ v Linci, kterou zcela zastínil zájem vědců i veřejnosti o „vůdcovo muzeum“ a problém ztracených výtvarných děl. Knihovna se měla stát konkurentem Vídně, odkud se do Lince převáděly všechny duplikáty. Knihy se získávaly nákupy i konfiskáty po celé Evropě. Existovaly i plány na stavbu budovy. Knihy byly uskladněny v bednách, z Lince pak byly přemístěny do vily Castiglioni v Grundelsee a nakonec ukryty v solných dolech Altausee, kde je objevili Američané. Bylo nalezeno asi 500 tisíc svazků, ve spolupráci s Národní knihovnou ve Vídni byla většina knih vrácena původním vlastníkům. Nedávno zde byla nalezena další část této knihovny.

Patricia Kennedy Grimsted, nezávislá vědkyně, spolupracovnice Mezinárodního ústavu sociálních dějin v Amsterdamu a Moskvě a Harvardského ukrajinského

výzkumného ústavu v Cambridge v USA, přednesla obsáhlý referát o úloze Slezska jako jedné z hlavních křižovatek cesty evropských knih zcizených nacisty a posléze zavlčených do Sovětského svazu. Zvláště na konci války se do Slezska dostalo značné množství knih zcizených nacisty z různých míst Evropy. Tak jako v těchto místech došlo k výměně obyvatelstva, byly přemístěny i knihy. Ratiboř se stala klíčovým evakuačním místem, Rosenbergův štáb zde zřídil třídící centrum knih, jež sídlilo v 18 budovách. Při ústupu zde nacisté nechali přes 2 miliony svazků. Další sklady byly na zámku v Pszczyně a stopy vedou i do Katovic. Hned po válce převezly sovětské úřady v 54 vagonech část knih do Běloruska, hodně z nich je dodnes v Minsku považováno za součást válečných kompenzací. Úřad RSHA ukládal sbírky ve Wölfelsdorfu (dnes Wilkanów) a na zámku Fürstenstein (Książ); ze 28 vagonů odvezených do SSSR se část sbírek vrátila na západ, ale knihy zůstaly v Moskvě. Zednářské sbírky byly uschovány poblíž Poznaně v obci Sława, po válce byly knihy odvezeny jako válečná kompenzace do zámku Cięża, kde jsou součástí poznaňské univerzitní knihovny. Sbírký státních i soukromých knihoven z Berlína byly odvezeny do celkem 70 míst, zejména ve Slezsku. Až v roce 2001 se například z Kyjeva vrátily Bachovy partitury, další berlínské manuskripty jsou dnes součástí Jagellonské knihovny v Krakově. Analýzou činnosti sovětských oddílů pro odvoz válečné kořisti lze identifikovat asi šest transportů ze Slezska do Moskvy a několik zvláštních transportů. Několik milionů knih a notových zápisů bylo vráceno, například tři obsáhlé slovanské knihovny z Paříže byly předány do Polska a na Ukrajinu, ale zpět do Paříže se vrátilo jen několik knih z Turgeněvovy knihovny. Měla by se vytvořit databáze všech odvezených knih s uvedením místa, kde se dnes nacházejí. Přestože některé z nich byly ukradeny hned dvakrát, mnohdy i obětím holocaustu či nepřátelům Říše, jsou stále považovány za kompenzaci válečných škod.

Prezentace aktuálních databází uměleckých předmětů

Čtvrtý panel vedl pracovník Centra Václav Erben.

Monika Kuhnke z Ministerstva zahraničních věcí Polské republiky se zaměřila na polské instituce, které se zabývají ztraceným kulturním dědictvím. Již za války polská emigrační vláda v Londýně vytvořila komisi, jež shromažďovala restituční nároky vůči Německu i SSSR a dokumentovala válečné ztráty Polska. Dnes je v Polsku na Ministerstvu kultury a národního dědictví zřízeno Oddělení pro záležitosti polského

kulturního dědictví v cizině, které připravuje zprávy a vydává monografie o ztracených sbírkách, německé doklady o loupežích, tematické katalogy aj. Hned po válce vznikly dotazníky k identifikaci ztracených uměleckých děl, ale výzkum se záhy z politických důvodů zastavil, protože hodně děl neskončilo v Německu, ale v SSSR. Doklady zůstaly v archivu a byly využity jen v 70. letech, když se zjišťovaly kompenzační nároky Polska vůči Německu. Část materiálů byla zničena. Po změně situace v 90. letech už nebyl pro restituce příznivý právní rámec. Oddělení vytvořilo databázi předmětů ztracených za války.⁹ Spolupracuje s regionálními centry pro ochranu kultury ve všech větších městech a vychází též z některých rodinných soupisů ztrát, protože inventáře byly většinou zničeny. Jen asi 10 % ztracených obrazů bylo vyfotografováno. Jiné výzkumné středisko působí při Ministerstvu zahraničních věcí, kde je Kancelář pro restituce kulturních předmětů vedená vládním zmocněncem. Do hledání ztracených děl jsou zapojováni i diplomaté. V posledních letech se do Polska vrátila řada ztracených děl – Národní muzeum ve Varšavě získalo obrazy z Velké Británie, USA, vzácné tisky z Prahy.

Uwe Hartmann z Koordinačního úřadu pro dokumentaci ztracených kulturních statků v Magdeburgu hovořil o vytváření databází přemístěných kulturních děl v Německu, přičemž navázal na referát svého kolegy Michaela Franze přednesený již na konferenci v Brně. Středisko v Magdeburgu vzniklo v roce 1994 a od roku 2001 spravuje vlastní internetové stránky.¹⁰ Publikovalo ve své databázi již více než 80 tisíc předmětů podle zpráv z asi 350 muzeí, galerií, archivů, knihoven a od 250 soukromých osob. Počet úspěšných identifikací předmětů je však ve srovnání s počtem záznamů stále velmi nízký. Kanceláři se hlásí i lidé, kteří našli v bytech předměty po židech, jiné si třeba jejich příbuzní přinesli z fronty. Jen asi u desetiny evidovaných předmětů je k dispozici fotografie. Databázi nejčastěji využívají Němci a Angličané. Původně ručně psané zprávy se přepisují do počítačové databáze, včetně materiálů důležitých pro výzkum původu děl. Je nutné provádět výzkum v několika úrovních, spolupracovat s muzei a archivy, zvláště s centrem v Berlíně, zpracovávat dochované doklady o nucených aukcích židovských předmětů včetně kupců aj. V novém menu internetového portálu bude možno nalézt celá znění historických dokumentů.

Mark Henderson z Gettyho výzkumného ústavu v Los Angeles pojednal o pramenech pro výzkum původu uměleckých děl uložených v jejich ústavu a zčásti

⁹ www.mkidn.gov.pl/kolekcje

¹⁰ www.lostart.de

přístupných i na webové stránce.¹¹ Vědecká knihovna ústavu shromažďuje materiály týkající se historie sběratelství, mecenášství, trhu s uměním, aukčních katalogů, inventarizace soukromých sbírek, záznamů kunsthistoriků věnujících se trhu s uměleckými předměty apod. Materiálů lze vhodně využít při určování provenience uměleckých děl. Významný je také archiv obchodníků s uměním bratří Duveenových, kteří sbírali středověké umění a měli kontakty do Evropy, nebo záznamy Maxe Cramera, který vlastnil galerie v Německu a Holandsku. Jejich unikátní zápisy umožňují identifikovat umělecké předměty ve značném rozsahu, významná je i fotografická sbírka. Již dnes lze využívat informace z internetových stránek, jež budou brzy doplněny doklady o historii sběratelství, kopiemi inventářů, genealogickými údaji, výstřižky, záznamy z deníků a také rejstříkem, který umožní křížové vyhledávání informací a napojení na jiné zdroje. Mnohé interní databáze však publikovány nebudou, proto je vždy lepší osobní návštěva ústavu. Možnosti návštěvy včetně využití ústavní ubytovny jsou zveřejněny na webové stránce.

Melanie Aspey z Rothschildova archivu v Londýně podala zasvěcenou informaci o činnosti této charitativní instituce zaměřené na vzdělávání. Připomněla, že jeden z úspěšných členů Rothschildovy rodiny, Ferdinand, žil před válkou v Šilheřovicích poblíž Ostravy a byl známým sběratelem. Rodinný archiv vznikl v Londýně a byl až do konce 70. let nepřístupný veřejnosti, i poté v něm směli studovat jen badatelé nejméně v hodnosti docenta a přístup k materiálům po roce 1914 byl zapovězen. Po roce 1999, kdy se archiv přeměnil v trust, je již výzkumníkům plně k dispozici. Obsahuje obrovské množství informací o prodeji a nákupu uměleckých děl, avšak obchodní zápisy klientů a účty nelze ani dnes publikovat. Rodina je mohla zničit, ale až na výjimky tak neučinila. Jsou zde zprávy o ztrátě rodinných sbírek ve Francii, jen něco bylo vráceno zpět či znovu zakoupeno v aukcích. Archiv pomáhá doložit původ obrazů a dědictví, zmiňuje se o dílech dosud se nacházejících v Moskvě, Vídni, Frankfurtu aj. Další informace lze najít na webové stránce archivu.¹²

Robert Holzbauer ze soukromé nadace Leopoldovo muzeum ve Vídni přiblížil historii tohoto muzea, které se zaměřuje především na rakouské umění první poloviny 20. století. Nadace byla založena v roce 1994, v roce 2001 byla otevřena nová muzejní budova. Základem muzea je sbírka lékaře Rudolfa Leopolda, obsahující největší kolekci obrazů Egona Schieleho. Dva z nich byly v roce 1998 zabaveny na výstavě v New Yorku

¹¹ www.getty.edu

¹² www.archivrothschild.org

pro podezření, že jde o díla konfiskovaná nacisty; jeden z nich se již do Vídně vrátil, o druhý se vede soudní spor. Proto se muzeum rozhodlo otevřít kontrole veřejnosti a patrně jako jediné muzeum v Evropě publikuje úplné informace o složení a původu uměleckých děl ve svých sbírkách (v současné době je to 5289 uměleckých děl) též na svých webových stránkách.¹³

Beate Schreiber ze soukromé společnosti v Berlíně zabývající se historickým výzkumem restitucí (*Facts&Files Historical Research Institute*) hovořila o německých pramenech pro výzkum původu ztraceného umění. Některé databáze historiků, kunsthistoriků, židovských rodin a muzeí jsou veřejně přístupné, jiné jen se souhlasem zřizovatele. K řadě dokumentárních materiálů v archivech je dosud obtížný přístup. K webovým stránkám patří především centrální databáze obětí holocaustu,¹⁴ v níž jsou např. též seznamy vězňů z Terezína, ale její část je bohužel psána pouze hebrejsky, databáze Spolkového archivu v Berlíně¹⁵ zahrnující asi 400 tisíc informací o osudu židů v Německu a digitalizované dokumenty, a dále neveřejná databáze Městského muzea v Berlíně (*Stadtmuseum Berlin*) o kompetenci expertů na výtvarné umění, obchodníků s uměním, aukčních síní (je vedena jen německy a lze v ní požádat o verifikaci sbírky, připravuje se též její anglická verze).

Nawojka Cieślińska-Lobkowicz, nezávislá kurátorka a publicistka, generální tajemnice Poradního fóra pro ztracené umělecké předměty ve Varšavě, členka Evropského kulturního parlamentu a řady dalších mezinárodních uměleckých organizací, shrnula informace o pramenech ke studiu zkonfiskovaného uměleckého majetku v Polsku. Určení původu ztracených uměleckých děl z majetku polských židů představuje velký problém. Ukradené obrazy nejsou řádně zdokumentovány, většina záznamů byla za války zničena. Například obraz nedávno nalezený v aukčním domě zřejmě patřil před válkou varšavskému bankéři Aškenazymu, jak o tom svědčí záznam restaurátora obrazů Marconioho. Nový vlastník obraz zakopal v kovové skřínce ve sklepě a jen tak se obraz zachránil při zničení města v době povstání. Podobné příběhy se týkají též majetku rodin z varšavského ghetta. Aukční domy v Polsku nevyžadují důkaz o původu díla, takže je respektována i koupě bona fide, což případným restituentům působí neřešitelné komplikace. O polských databázích mluvila již Monika Kuhnke. Databáze Ministerstva kultury bohužel nepřináší žádné informace o původních

¹³ www.leopoldmuseum.org

¹⁴ www.yadvashem.org

¹⁵ www.bundesarchiv.de, www.pheip.org

majitelích děl ani o okolnostech ztráty díla, možná proto, aby se tak předešlo žádostem o restituci. Existuje též databáze na webových stránkách Velvyslanectví Polské republiky ve Washingtonu,¹⁶ dále databáze Židovského institutu ve Varšavě,¹⁷ v níž rovněž není označen původ děl. Jiné vládní databáze nejsou veřejně přístupné.

V diskusi k tomuto panelu se H. Krejčová dotázala, zda se databáze více než pět tisíc předmětů z českých zemí, ztracených za války a dosud nenalezených, může zveřejnit i na webových stránkách databáze magdeburgského ústavu; zástupce ústavu U. Hartmann s tím vyslovil souhlas. Další diskutující upozornil, že lze využívat i databáze Muzea holocaustu ve Washingtonu,¹⁸ kde chtějí své seznamy kombinovat se seznamy z jiných institucí. Evropě chybí portál, který by informace o ztracených dílech shrnoval a komparoval, informoval i o běžících žalobách a soudních procesech nebo o tom, jak která muzea k problematice restitucí přistupují, abychom znali i ta, v nichž se původem uměleckých sbírek nezabývají. Této příležitosti by se mohlo chopit některé evropské centrum. Na dotaz, proč nebyly dosud zmíněny databáze ministerstev vnitra, například německá *Restitution Tracing Servis*, odpověděla B. Schreiber, že tuto databázi německé ministerstvo vnitra odmítá zpřístupnit a v dohledné době tak neučiní. Jinou takovou databázi má Federální úřad pro hledání obětí války a týká se odškodnění obětí. Další dotaz zdůrazňoval, že nejde jen o výzkum původu děl, ale především o to, aby byla skutečně vrácena původním majitelům či jejich dědicům. Proč vůbec dosud mají v Leopoldově muzeu konfiskovaný Schieleho obraz? R. Holzbauer odpověděl, že zmíněný obraz, skutečně zabavený finančním úřadem v roce 1938, byl prodán prostřednictvím Dorothea. Podle rakouské legislativy se to, co někdo koupí na veřejné aukci, stává jeho majetkem. V Evropě to je samozřejmě problém, lze o tom veřejně mluvit, ale to je asi tak všechno, co s tím lze dělat. Sophie Lillie dodala, že proti muzeu byla vznesena žaloba, ale v rámci rakouské legislativy neuspěla. Muzeum se hájí tím, že obraz vrátit nelze, ale kdyby jej opravdu chtělo vrátit, tak to učiní. P. Jirásek zapochyboval, zda též archivní materiály v Gettyho ústavu jsou drženy legálně, neboť v Evropě by takový postup byl přinejmenším problematický. M. Henderson odvětil, že vždy provádějí detailní průzkum původu všech archiválií, které nakupují od starožitníků a sběratelů. Tomáš Kraus, tajemník Federace židovských obcí ČR, omluvil svou další neúčast na konferenci a navrhl, aby do deklaraace, která právě v kuloárech vzniká, byly

¹⁶ www.polandembassy.org/LostArt

¹⁷ www.jewishmuseum.org.pl

¹⁸ www.ushmm.org

zahrnuty dva body – prodloužení platnosti českého zákona č. 212/200 Sb. o odškodnění obětí holocaustu a prodloužení činnosti Centra, nejméně na dalších pět let nebo na časově neomezenou dobu.

Vědecká centra a instituce zaměřené na ztracené kulturní dědictví, nezávislý výzkum a nezávislí vědci

Pátý panel vedl pracovník Centra Otomar Krejča. Úvodem konstatoval, že je obtížné klasifikovat oběti války, protože všechny byly hrozné, ale různé roviny problému lze přesto nalézt. Příspěvky by však měly přesahovat úzce lokální či soudobý pohled, přihlížet k historickému kontextu událostí a reflektovat dobovou poválečnou situaci.

Berit Reisel, psycholožka z norského Centra pro studium holocaustu a náboženských menšin, zhodnotila postoj norské veřejnosti k obětem holocaustu, jehož historie byla až donedávna zastřena mnoha mýty. Protižidovská politika vlády Vidkuna Quislinga vedla až k deportacím 770 norských židů převážně do Osvětimi, z nichž jen třicet lidí válku přežilo, dalších sto židů bylo uvězněno a zbytku komunity čítající původně 2200 lidí se podařilo emigrovat. Ve společné paměti židů zůstalo trauma, na které raději chtěli zapomenout. Nedokázali poskládat střípky paměti, nebyli schopni se domáhat svých práv. Pak nastalo dlouhé ticho. Šance otevřít tento problém nastala až v roce 1996, kdy norská vláda ustavila komisi, jež měla přezkoumat konfiskace židovského majetku. Zpráva komise pak zcela změnila historické vnímání válečného období v zemi. Ukázalo se dokonce, že i poválečné vlády se chovaly nešetrně k nárokům židů na vrácení majetku. Proto se jim norská vláda omluvila a vrátila jim 70 milionů dolarů uložených po celou dobu na speciálním účtu v norské bance, neboť židé si museli předem sami zaplatit náklady na svou likvidaci. Reakce na zprávu byla různorodá – od projevů nedůvěry, znovuprožití bolestné minulosti, až po vděčnost židů za změnu postoje vedoucí k obnově židovské komunity. Vzniklo Centrum pro studium holocaustu a náboženských menšin, v srpnu 2006 bude otevřena v bývalém Quislingově sídle knihovna, dokumentační a vzdělávací centrum, jež se bude zabývat též osudy židů a odhalováním mýtů v norské společnosti. Za pravdu o historii je nutno zaplatit, Norsko tak ale získá nové kulturní dědictví.

Sophie Lillie, nezávislá výzkumná pracovnice z Vídně a specialistka na restituce kulturních statků, představila výzkum provenience sbírek v *Neue Galerie* v New Yorku,

zaměřený na první sběratele obrazů Egona Schieleho. Výzkum původu Schieleho děl je složitý a týká se řady míst, vždyť žil i v Českém Krumlově, odkud pocházela jeho matka. Nacisté nenáviděli modernismus, označovali Schieleho obrazy za „zvrhlé umění“ a neměli o ně zájem. Až na výjimky (pohled na Krumlov v roce 1942) se ani nedražily na aukcích Dorothea. Židé v Rakousku prodávali své obrazy hluboko pod cenou, aby mohli emigrovat, a jen několik původních vlastníků je po válce získalo zpátky. Sběratel Karl Mayländer koupil od Schieleho sbírku obrazů a sám skončil v ghettu v Lodži, předtím však sbírku předal přítelkyni a v roce 1948 se objevila ve vídeňské Albertině. Další sběratel, Hoffmann, prodal obrazy do Leopoldova muzea. Schieleho díla tak zachránili většinou soukromníci, kteří na rozdíl od nacistů rozpoznali jejich hodnotu.

Inge van der Vlies, profesorka ústavního práva na Univerzitě v Amsterdamu a členka holandské Restituční komise, podala přehled o restitucích kulturního dědictví v Nizozemí. Výzkum původu uměleckých děl zde začal teprve v roce 1997, o tři roky později vznikl nezávislý výbor jako poradní orgán vlády. Měl vyhledávat bývalé vlastníky uměleckých děl a vstřícným vztahem k žadatelům o restituce napravit poválečné neporozumění tragickým osudům židů. Podle zásad výboru, akceptovaných holandskou vládou, se měl žadatelům vrátit majetek, pokud mohli prokázat, že o něj za války přišli nedobrovolně, pod pohrůzkou, za slib emigrace, nebo jej za nízkou cenu byli nuceni prodat. Bylo možno zpětně projednat i kauzy nedovedené k restituci, pokud bývalý majitel prokázal svůj nárok na vlastnictví. V případech, které nebylo možno jednoznačně právnicky doložit, nesla riziko rozhodnutí vláda. Byly projednány i neúspěšné poválečné restituce a znovu posouzeny především z lidského hlediska. Celkem 16 případů bylo vyřízeno kladně, tři žádosti byly zamítnuty, 21 dalších je v řešení. Nové žádosti lze podávat až do konce května 2007 a pak se rozhodne, jak se bude v restitucích postupovat dál.¹⁹

Melita Švob, členka Rady Židovské obce v Záhřebu a ředitelka tamního Výzkumného a dokumentačního centra, též viceprezidentka Evropské asociace dětí přeživších holocaust, se zabývala problémem ochrany židovského kulturního dědictví v Chorvatsku. Úvodem omluvila svou kolegyni Miru Wolf, která na konferenci nemohla přijet a podílela se na vzniku příspěvku. V Chorvatsku vznikly v posledních letech nové zákonné možnosti týkající se majetku židovské komunity. Po roce 1997 začali židé dostávat své původní majetky, zprvu jen chorvatští občané, později též cizinci, např.

¹⁹ www.restitutiecommissie.nl

z Izraele. Chorvatští židé totiž museli po válce podepsat prohlášení, že svůj majetek odevzdávají státu. Zpoždění padesáti let nezpůsobili jen komunisté, ani Američané nechtěli kvůli studené válce vracet majetek židům za železnou oponou. Chorvatské výzkumné centrum by rádo přidalo své seznamy ztracených předmětů do evropských databází, hodlá se zasadit o otevření archivů badatelům a chce umožnit i chorvatským židům dnes žijícím v cizině, aby nabyli zpátky svůj majetek. Uskutečnění restituce brání řada překážek, např. některé budovy byly zbořeny a lze vrátit jen to, co fyzicky existuje. Vláda bohužel pomáhá jen málo a spíše restituce zdržuje. Už před padesáti lety se vědělo, kde v muzeích, archivech či knihovnách je židovský majetek, ale nebylo možné ho vrátit. Jsou k dispozici podrobná majetková přiznání z války, což dává výzkumu šanci na úspěch. Dochovaly se též úřední nacistické záznamy o židech, z nichž 80 % nepřežilo válku. V zemi zůstalo 10 z původních 30 židovských komunit s vlastními archivy. Nutný je rovněž výzkum v Bělehradu, kam po válce svezli kulturní statky z celé země, a dnes je nechtějí do Chorvatska vrátit. Hodně děl se prodalo na černém trhu. Na základě dochovaných seznamů osob deportovaných do koncentračních táborů vznikla již databáze obětí holocaustu a databáze asi 1 tisíce přeživších. Je to dobrý základ pro soustavný výzkum, který musí teprve začít.

Úspěchy při navrácení a vyhledávání ztracených kulturních předmětů

Poslední, šestý panel řídil Jan Gebhart, vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd ČR a pracovník Centra.

Dace Lamberga, kurátorka lotyšského Národního muzea umění v Rize, přiblížila problém ztráty uměleckých předmětů a jejich odškodnění na příkladu díla lotyšského malíře Vilhelmse Purvitise. Byl uznávanou osobností, zakladatelem lotyšské krajinomalby, avšak z jeho rozsáhlého díla se v Rize dochovalo pouhých sto obrazů. Většinou byly koncem války odvezeny uprchlíky i ustupujícími nacisty do Německa, zčásti též byly zničeny při náletech např. na Drážďany a Královec či ztraceny kdesi v Evropě. Část obrazů byla evakuována též do Opavy a později je u Plzně našli Američané; na žádost zástupce sovětské armády byly v roce 1946 vydány do Lotyšska.

Hillary Bauer, vedoucí oddělení kulturního majetku na Ministerstvu kultury, médií a sportu v Londýně, blíže osvětlila britský poradní panel, týkající se krádeží uměleckých předmětů. Jde o poradní tým složený z odborníků na problematiku

válečných kořistí, mezi nimiž jsou bývalí soudci, akademici, historici, ředitelé muzeí, obchodníci s uměním i zástupci židovské obce. Vznikl v roce 2000 jako reakce na washingtonskou deklaraci a na objevení první malby v galerii Tate, u níž nebyl dostatečně prokázán její původ. Za malbu nakonec zaplatila kompenzaci vláda. Další taková malba, nalezená v glasgowském muzeu, byla vrácena, podobně italský rukopis z Britské knihovny byl nakonec předán do Itálie k dlouhodobé zápůjčce. Tlak expertního týmu směřoval na změnu zákonů, jež by umožnily navrácení předmětů ze státních sbírek, což současná legislativa nedovoluje. Je to citlivá věc, určitě půjde o dlouhodobý proces. Vláda rozhodnutí panelu pečlivě sleduje a velmi vážně se jimi zabývá. V současné době se čeká na doporučení týmu ve věci čtyř kreseb „starého mistra“ uchovávaných v Britském muzeu, další případ se týká Ashmoleanského muzea v Oxfordu, a na řadu jistě přijdou i řecké památky v Britském muzeu.²⁰

Charlotte E. van Rappard-Boon, ředitelka Inspektorátu pro kulturní dědictví při Ministerstvu školství, kultury a vědy v Haagu, charakterizovala činnost holandských muzeí za druhé světové války. Šlo o výsledky výzkumného projektu „Původ neznámý“, iniciovaného holandským státem. Výzkum se zaměřil na původ více než 4 tisíc uměleckých předmětů a našel údaje o mnoha původních židovských vlastnících. V Holandsku téměř každý něco sbíral, nejen bohaté rodiny, sklady byly plné uměleckých předmětů. V roce 1998 se ředitelé muzeí dohodli, že prozkoumají přírůstky sbírek z let 1940 – 1948. Z prvních zpráv zjistili současný stav i původ sbírek a výsledky doplněné fotografiemi publikovali, aby se původní majitelé mohli přihlásit o restituce. Výzkum řídil odborný výbor, který poskytoval muzeím metodickou pomoc. Ukázalo se, že řada muzeí si přivlastnila, ať vědomě či nikoliv, předměty zabrané původním vlastníkům, zvláště židům. Na druhé straně některá muzea ukryla židovské předměty ve svých depozitářích a zachránila je před nacisty, aby je mohla po válce vrátit majitelům, jak tomu bylo např. v Městském muzeu v Amsterdamu.

Jan Ryba z Archivu hlavního města Praha analyzoval poválečné restituce uměleckých předmětů ve spisech pěti okresních soudů civilních v Praze, které projednaly asi 5 tisíc sporných restitučních případů. Většina z nich se týkala nemovitostí, automobilů či cenných papírů, umělecké předměty tvořily jen zlomek případů – pojednávalo o nich jen 22 spisů. Šlo hlavně o obrazy, ale též např. o nábytek od architekta Adolfa Loose. Noví majitelé se hájili tvrzením, že věci nakoupili v dobré víře,

²⁰ www.mdc.uk, www.culture.gov.uk

protože netušili, že se jedná o židovský majetek, což žadatelé o restituci zpochybňovali. Na druhé straně však i darování obrazu z židovského majetku mohlo být za okupace důvodem k perzekuci. Jindy obdarovaní posílali balíčky s jídlem do koncentračních táborů původním majitelům. Soudy posuzovaly, zda se u předmětů, svěřených někomu do úschovy před deportací původního vlastníka do koncentračního tábora, mohlo jednat o dar, což šlo posoudit ještě obtížněji, pokud původní majitel zahynul, a to byla většina sporných případů. Jen velmi malá část předmětů se vrátila původním majitelům.

Marju Reismaa, pracovnice Oddělení kulturního dědictví Ministerstva kultury Estonska v Tallinnu, shrnula zkušenosti s navrácením zkonfiskovaného a zavlčeného estonského majetku. V roce 1990 vrátilo Německo spisy Městského archivu v Tallinnu se středověkými dokumenty, v roce 2002 vrátilo Švédsko dokumenty o zahraniční politice Estonska z doby před válkou, v roce 2004 vrátily USA sbírku řádů a medailí generála Laidonera, jež byla za německé okupace vyvezena ze země. Naopak Estonsko vrátilo z univerzitní knihovny v Tartu v roce 1991 Rusku knihovnu Pečorsko-Uspenského kláštera, v roce 2003 vrátilo Německu křídlo oltáře s malbami Albrechta Dürera ztracené z Brém. Množství estonského kulturního dědictví se ale dosud nachází v Rusku (např. sbírka Uměleckého muzea Univerzity v Tartu, sbírka Poštovního muzea, desetitisíce archivních dokumentů, znak úřadu prezidenta Estonské republiky odvezený v roce 1941 do moskevského Kremlu).²¹

Helena Krejčová, vedoucí Centra, představila ve svém příspěvku problematiku dohledávání a identifikace konfiskovaných předmětů uměleckoprůmyslového charakteru, jež byly na rozdíl od výtvarných děl často pokládány za neidentifikovatelné. V návaznosti na svůj archivní výzkum vytvořilo Centrum dvě počítačové databáze, které zachycují archivní pramenné materiály a evidují v nich zjištěné umělecké předměty. Tak bylo nalezeno celkem 201 předmětů uložených v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze, o nichž se zde domnívali, že jde o poválečné konfiskáty německého majetku. Podařilo se však doložit a jmenovitě určit jejich původní židovské majitele, někdy na základě transportního čísla uvedeného v dokladech. Vedení muzea při identifikaci sbírek úzce spolupracuje s Centrem a vše nasvědčuje tomu, že zde budou mít takových předmětů více, než se původně zdálo. V současné době dohledávají dalších 138 předmětů. Předpokládá se, že muzeum nakonec uskuteční výstavu nalezených předmětů, k níž Centrum vydá katalog.

²¹ www.cul.ee

Pavel Jirásek, ředitel Odboru ochrany movitého kulturního dědictví, muzeí a galerií Ministerstva kultury ČR, přiblížil na několika příkladech situaci v České republice po přijetí restitučního zákona č. 212/2000 Sb., který umožnil vrátit dědicům v přímé linii předměty neprávem vlastněné státem. V roce 2001 byla dokončena databáze obsahující dnes asi 7 tisíc takových předmětů, z nichž asi 1 tisíc už byl vrácen.²² Většinou jde o výrazné ztráty pro česká muzea umění, která po čtyřicet poválečných let prováděla jen malou akvizici sbírek a nebudovala je systematicky, protože se obohatila konfiskacemi. Stát se teď snaží najít prostředky na nákup restituovaných obrazů. První soubor obrazů určených k možné restituci, tzv. Freundova sbírka českých a francouzských meziválečných malířů, byl převeden přímo zákonem 212 do Židovského muzea v Praze. Tzv. Feldmannovu sbírku kreseb nizozemských, italských a německých mistrů 16. – 18. století vrátila Moravská galerie v Brně dědicům a stát díky zvláštní dotaci Ministerstva kultury zakoupil zpátky pět nejceněnějších kreseb. Podobně úspěšní byli i dědicové tzv. Waldesovy sbírky moderních českých malířů; také z ní stát vykoupil pro Národní galerii za sto milionů korun zvláště obrazy Františka Kupky. O proslulé Waldesovo Muzeum knoflíků a šatních spínadel se dosud vede soudní spor, podobně jako o tzv. Federerovu sbírku evropského moderního umění, kterou po válce získala galerie v Ostravě. Do Francie byl vrácen obraz připisovaný Rembrandtovi, který pocházel z tzv. Schlossovy sbírky a byl za války zavlčen do Čech. Obraz Lucase Cranacha staršího z oltáře katedrály sv. Víta na Pražském hradě, pocházející z tzv. Morawetzovy sbírky, Národní galerie vykoupila zpět od restituenta za více než 9 milionů korun. Část tzv. Saravalovy sbírky židovských rukopisů, která byla uloupena nacisty z Židovského teologického semináře ve Vratislavi a dostala se za války do Prahy, byla v roce 2005 vydána do Polska. Bronzová plastika slona od sochaře Gaula, ukradená nacisty židovské rodině z Berlína, byla po šedesáti letech vypátrána na zámku Rožmberk a vrácena vnučce majitele do Švýcarska; ta na projev vděčnosti věnovala zámku přesnou kopii plastiky.

Na závěr konference byla přijata rezoluce, jež vyzývá všechny vlády, mezinárodní vládní i nevládní organizace zabývající se ochranou a výzkumem kulturního dědictví, muzea, zájmové skupiny a obchodníky s uměním ke spolupráci při hledání kulturních statků, k jejichž majetkovým převodům došlo za druhé světové války násilím či z donucení. Další oblastí spolupráce by mělo být zpřístupňování informací o takových

²² www.restitution-art.cz

statcích ve veřejných seznamech, publikování informací o postupech, jež by mohly vést k navrácení kulturních statků jejich právoplatným vlastníkům, a informací o účasti národních i mezinárodních organizací na výzkumu mechanismů majetkových přesunů včetně publikace výsledků výzkumu; zveřejňování těchto informací by se mělo uskutečňovat zvláště prostřednictvím přístupných internetových databází. Spolupráce by měla nakonec vyústit v navrácení takových kulturních statků či v nalezení jiného poctivého a spravedlivého řešení. Účastníci konference rovněž ocenili práci a úsilí organizátorů z pražského dokumentačního Centra a vyzvali příslušné instituce České republiky k tomu, aby podpořily prodloužení působnosti zákona č. 212/2000 Sb. za lhůtu původně stanovenou na 31. 12. 2006.

Můžeme konstatovat, že konference připravená Centrem splnila všechny stanovené cíle a přispěla k dalšímu rozvoji mezinárodní spolupráce při hledání, dokumentaci, určování a navrácení kulturních statků, zcizených jejich majitelům v době druhé světové války.²³ Lze si jen přát, aby obsáhlé dokumentační databáze a cenné odborné zkušenosti z dosavadního výzkumu mohly být zúročeny i v příštích letech, neboť konkrétní výsledky v podobě identifikovaných uměleckých děl se vzhledem k množství, obtížné dostupnosti a náročnosti na zpracování zkoumaného materiálu objevují až s jistým časovým odstupem. Přispělo by to nejen ke spravedlivému dořešení domácích restitucí uměleckých děl, ale i k dohledávání majetku českých občanů a institucí, který byl za války či krátce po ní zavlčen do zahraničí.

²³ Příspěvky z konference budou vydány v anglické i v české verzi: *The Future of the Lost Cultural Heritage: Documentation, Identification and Restitution of the Cultural Assets of WW II Victims*. Proceedings of the international academic conference in Český Krumlov (22. – 24. 11. 2005). Edited by Mečislav Borák. Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims, Institute of Contemporary History, Czech Academy of Sciences in Prague. Published in 2006 by Tilia Publishers; *Budoucnost ztraceného kulturního dědictví: Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II, světové války*. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Českém Krumlově (22. – 24. 11. 2005). Editor Mečislav Borák. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky v nakladatelství Tilia 2006.